

## ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

16. План разоренного города Ольбио // НБУВ. Картографічний відділ. 17290.

17. Папанова В. А. О неизданных планах Ольвии // Ольвия-200. — Тез. межд. конфер. — Николаев. 1994. — С. 100.

18. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII–серед. XIX). — СПб., 2002.

19. Уваров А. С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря. — СПб., 1851.

20. Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887.

21. У рукописі на цьому місті примітка 1 такого змісту: «Камень сей во множестве находят на берегах Черного моря. В Херсоне он называется Одесским: В Таганроге Ростовским по местам, откуда получается. Странно, что его близ самого Херсона нет, ибо на левом берегу Ингульца находится сей-же камень, который называют также аршинным. При добывании оного из земли он мягок, но в последствии времени твердеет.» Через 70 років Б. В. Фармаковський уточнює, що камінь для будівництва кургану Зевса (крепіди та склепу) добували поблизу с. Корениха неподалік від Ольвії (див.: Раскопки в Ольвии в 1902–1903 годах // Известия императорской археологической комиссии. — СПб., 1906. — С. 10, прим. 2).

22. Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии в 1902–1903 годах // Известия императорской археологической комиссии. — СПб., 1906.

23. Муравьев-Апостол И. М. Путешествие по Тавриде в 1820 году. — СПб., 1823. — 338 с.

24. Blaramberg I. P. Choix de medailles antiques d'Olbiopolis en d'Olbia. — Paris. — 1822. — P. 26; Бларамберг И. П. Описание древних медалей Ольвии или Ольвиополя. — М., 1828.

І. С. Михальський

### **М. ЗАЛІЗНЯК — ПУБЛІЦИСТ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ПОЧАТКУ ХХ ст.**

На початку ХХ ст. в Російській імперії активну діяльність розгорнула партія соціалістів-революціонерів (далі — УПСР). Одночасно в Україні почав розвиватися рух українських есерів, перші гуртки яких з'явилися ще в 1903 р. [1, С. 42]. Одним із

найперших і активних діячів українських соціалістів-революціонерів був Микола Кіндратович Залізняк.

Його життя і політична діяльність цього часу майже не знайшли відображення в історичній літературі. Винятком є деякі енциклопедичні видання й збірки документів, в яких наприкінці містяться короткі біографічні довідки [2]. Проте постать М. Залізняка заслуговує на більш ретельне дослідження.

М. Залізняк народився 1888 р. в Криму. Замолоду був активним діячем есерівських гуртків в Таврійській губернії. Згодом, навчаючись в Київському університеті, брав діяльну участь в студентському житті: входив до складу Ради студентських представників від фракції есерів, був організатором студентських заворушень в лютому 1907 р. [3].

У часи буржуазно-демократичної революції 1905–07 рр. разом із С. Єфремовим зробив спробу організації партії українських есерів в великих містах України. За участю М. Залізняка наприкінці 1906 р. створюється студентський партійний гурток в Харкові, членами якого обговорювалося питання боротьби за створення самостійного «земельного фонду» в випадку націоналізації землі в країні [4]. Проте спроба зміцнення партії шляхом організації гуртків на той час виявилася невдалою [1, С. 42].

Після Третєчервневого державного перевороту 1907 р. М. Залізняк було заарештовано. При обшукі в нього виявлено прилад для друкування прокламацій, нелегальні брошури і гектографічну масу. Все це, на думку Київського губернського жандармського управління, свідчило, що «М. Залізняк знаходився в тісних ділових зносинах із видатними членами партії, які склали із себе колектив Обласного Комітету партії соціалістів-революціонерів» [5, Арк. 32 зв.1.

Після звільнення М. Залізняк продовжував роботу в «Раді студентських представників», яка, за висновками жандармів, тримала в своїх руках все життя університету [5, Арк. 15]. Як і більшість членів студентської фракції соціалістів-революціонерів, М. Залізняк входив до складу міської організації есерів і, як член такої, займався партійною роботою поза університетом, а тому в університеті бував досить рідко [5, Арк. 16]. Але це не завадило йому стати одним із головних організаторів студентської сходки в університеті 17 листопада 1907 р., яка звернулася до студентів вищих навчальних закладів Києва з закликом оголосити активний страйк, поки уряд не виконає їхніх вимог, що передбачали розширення свободи діяльності студентських організацій [5, Арк. 22].

## ІСТОРІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

Далі був знов арешт і втеча в 1908 р. із Лук'янівської в'язниці, після чого М. Залізняка емігрував до Галичини, де продовжив навчання в Львівській політехніці, беручи активну участь в студентському русі, внаслідок чого австрійський уряд забороняє йому знаходитися в межах імперії. З 1910 р. М. Залізняка перебував в Львові на нелегальному становищі [6], керуючи видавничою справою закордонного ЦК партії українських есерів. Ним було видано понад 30 назв книг і брошур різних авторів — М. Драгоманова, К. Кавтського, В. Лібкнехта і самого М. Залізняка. Таємними шляхами ця література транспортувалася, зокрема, до Наддніпрянської України.

Саме в той час М. Залізняка сформувався як публіцист. Можна припустити, що на характер його публіцистичної діяльності мав вплив М. Грушевський, з яким він на той час підтримував тісні зв'язки. У період перебування в Львові М. Залізняка пише і видає такі популярні історичні твори, як «Король і народ» (1908), «Велика селянська війна 1525 р.» (1908), «Як французькі селяни собі землю добували» (1909).

З початком Першої світової війни М. Залізняка увійшов до Президії утвореного українськими емігрантами з Наддніпрянщини «Союзу визволення України», був організатором Українського інформаційного бюро в Стокгольмі й видавництва Української партії соціалістів-революціонерів.

М. Залізняка відомий нашим сучасникам, головним чином, завдяки своїм публіцистичним творам, які є цінним джерелом з історії українського національно-визвольного руху. Їх можна поділити на чотири тематичні групи: 1) твори загальнополітичної спрямованості; 2) твори про політичні партії; 3) популярні історичні твори; 4) вступні статті до творів інших авторів, які подавалися в його перекладі або реферативному викладі.

Одну з найбільших тематичних груп складають твори загальнополітичної спрямованості. Вони були присвячені окремим актуальним темам сучасності і важливим тогочасним подіям. Праці даної групи охоплюють два тематичні блоки: 1) національне питання і 2) загальний розвиток України й світу.

Твори М. Залізняка з національного питання дозволяють сучасному досліднику політичної історії виявити пріоритети українських есерів, якими вони керувалися в його осмисленні. Насамперед, характерним є спрямування інтересів М. Залізняка до аналізу досвіду розв'язання національного питання.

Найбільш важливою працею М. Залізняка, яка належить до

даного тематичного блоку, є «Нариси про національне питання» [7], видані в 1918 р. До книги увійшли матеріали, надруковані в «Літературно-Науковому віснику» в 1911–1913 рр.: «Національне питання в Австро-Угорщині», «Національне питання в працях останнього інтернаціонального соціологічного конгресу», «З новітньої літератури про національне питання». Вони мають історіографічний, описовий характер, оскільки ставили за мету ознайомити читачів з проблемою в висвітленні інших зарубіжних авторів.

Визначаючи причини звернення до даної проблеми, М. Залізняк писав: «незнайомість з національним питанням вже дуже багато пошкодила нам в нашій політиці. Українські партії й політичні діячі в роки російської й української революції виказали величезну наївність щодо розуміння і трактування національних справ. Тут наробили вони багато помилок, за які вже тепер доводиться дуже дорого платити. Особливо шкідливим було ідеалістичне трактування різних націй в межах України, і тут лише тверда наука життя допоможе нам колись направити зроблені помилки. Шкода лише, що наука ця коштувала й коштуватиме завжди дорого...» [7, С. 51].

До другого тематичного блоку входять праці, присвячені розвитку України й світу. Твори даної групи відображають загальні політичні процеси, доводять до читача необхідний мінімум історичної й політичної інформації, спрямовують його на пошук нової інформації і схиляють до роздумів про майбутнє України. За ними ми маємо змогу простежити зміну поглядів українських соціалістів-революціонерів щодо майбутнього державного устрою України, оскільки саме на ці моменти акцентувалася увага М. Залізняка.

Так, в праці «Російська Україна й її відроджене» [8], М. Залізняк розкриває зміст поняття «Російська Україна», показує місце українського народу серед інших народів імперії, підкреслює, що він складає в ній 17,8% від загальної кількості населення [8, С. 7]. Автор аналізує процес формування народної свідомості, підвалини творчості й значення І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Костомарова, оцінює діяльність Кирило-Мефодіївського братства та просвітницьку роботу П. Квіліша, М. Драгоманова та інших українських діячів.

Досить велика за обсягом частина праці присвячена розвитку революційного руху на початку ХХ ст., зокрема, студентському рухові, утворенню перших українських політичних партій. Ці матеріали є також своєрідними споминами, оскільки ба-

## ІСТОРІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

звуться на власному досвіді видатного діяча українських есерів і дозволяють виявити його власний погляд на події, порівняти її з іншими джерелами того часу.

Останній, сьомий розділ цієї невеличкої книги є найбільш цікавим і корисним для дослідників, оскільки в ньому М. Залізняка зробив спробу викласти власне бачення причин боротьби за автономію України, ролі в ній Українських громад в I та II Державних думах Росії.

Наприкінці праці автор зробив висновки, які дозволяють визначити його політичну орієнтацію: «...справа відродження українського народу в Росії стає тепер справою цього народу... А коли до боротьби стає нарід, можна бути певним, що скорше чи пізніше, а він таки розторошить свою тюрму, таки здобуде собі національну незалежність!» [8, С. 71].

М. Залізняка видав чимало праць, присвячених аналізу державного устрою зарубіжних країн, зокрема, Німеччини, Швейцарії, Сполучених Штатів Америки й Канади [9]. У них він особливо наголошував, що швидкому прогресивному розвитку цих держав сприяла їх федералістична побудова. Ці ідеї М. Залізняка знайшли пізніше своє відображення в проекті програми Української партії соціалістів-революціонерів 1915 року, де зазначалося, що «основным нашим идеалом является союз свободных национальных и краевых федераций» [10].

Особливе місце в спадщині М. Залізняка належить творам, що були присвячені безпосередньо діяльності українських політичних партій. Найбільш характерною серед них є «Українці, Росія й війна» [11], яка була видана під час першої світової війни в 1915 р. Головне завдання книги М. Залізняка бачив в обґрунтованому роз'ясненні широкому колу української громади власної позиції щодо світової війни і проголошення гасла незалежності України. Як історичне джерело, цей твір дозволяє поглянути на проблему очима українських есерів: М. Залізняка аналізує ставлення до війни Української партії соціалістів-революціонерів, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української соціал-демократичної партії (Галичина), Товариства українських поступовців, групи Л. Юркевича, Союзу визволення України, Головної Української ради та деяких загальноросійських партій і політиків. Для підтвердження своїх позицій М. Залізняка наводив в книзі листівки і відозви, завдяки чому вона стала своєрідною збіркою документів українських політичних партій і міжпартійних організа-

пій, оскільки містить: відозви УПСР «До української інтелігенції в Росії», «До селян», «До робітників»; відозви Союзу визволення України «До громадської думки Європи», «До українського народу в Росії», «Солдате — озирнись!»: Маніфест Головної Української ради від 3 серпня 1914 р.

Саме з цієї книги сучасний дослідник має можливість познайомитися з есерівською характеристикою українського національного руху періоду першої світової війни. М. Залізняк розділив його на дві категорії. «Перша категорія се так сказати «офіційні» представники українства в Росії, що мали в своїх руках «Раду», вели провід в «Товаристві Українських поступовців» в Києві й рівночасно засідали в конституційно-демократичних комітетах... Ся категорія, здатна лише на легальну діяльність, тепер розуміється дуже наполошена й сидить тихо...» [11, С. 22]. Друга категорія, на його думку — це представники нелегального українського руху «революційного й соціалістичного». «Люди сей категорії ведуть свою роботу далі. Вони стоять на становищі дальшої боротьби проти царату; далі ведуть агітацію й пропаганду серед українського селянства й робітництва» [11, С. 25].

Продовжуючи обґрунтування ідеї незалежності України, М. Залізняк в тому ж 1915 р. видав ще одну публіцистичну працю під назвою «Самостійна Україна — несоціалістичне гасло?» [12], яка є логічним продовженням усієї ідеологічної та пропагандистської роботи українських есерів від початку їх діяльності. На відміну від інших українських соціалістичних партій, які висували гасла лише автономії України та загальноросійської партії есерів, яка ратувала за федеративний вступ, діячі УПСР знаходилися на самостійницьких позиціях, висували гасло незалежності ще в 1906–1907 рр., а в Програмній заяві українських есерів про відновлення партійної і революційної роботи, що була прийнята в 1911 р., це положення було одним з головних [13].

Тому для дослідника політичної історії початку ХХ ст. цей твір дає унікальну можливість з'ясувати підходи українських соціалістів-революціонерів до теоретичного обґрунтування ідеї незалежності України. М. Залізняк підкреслював, що «російський абсолютизм, як се показують факти економічного життя, дає заграничним капіталам, вложенним в різні підприємства в Росії, змогу працювати лише для зиску, але з найменшим напруженням, і тому виходить, що сей капітал не робить в Росії тої корисної з суспільного погляду роботи, яку він робить деінде —

## ІСТОРІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

він не дбає то дбає про розвиток продукційних сил, не дбає про заведенє нових способів продукції, не дає робітничій класі ніяких можливостей для культурного розвитку» [12, С. 15]. А тому, щоб піднестись культурно, оволодіти західноєвропейськими формами виробництва і як наслідок сприяти зросту матеріального добробуту — необхідна незалежність України від Росії: «Без побиття й розбиття Росії нема що думати про європейський поступ. А розбите Росії неможливе без визволення України від її панованя» [12, С. 12].

Наступна тематична група — популярні твори М. Залізняка з історичної тематики — в джерелознавчому плані цінна тим, що дозволяє з'ясувати форми і методи пропагандистської роботи українських есерів, виявити її особливості порівняно з іншими політичними партіями і течіями. Адже ніякі інші партії не використовували популярні історичні твори як засіб агітаційної роботи серед українського населення. На жаль, сучасні дослідники історії українських партій початку ХХ ст. до сьогодні не звернули увагу на це явище.

Історичні твори в переказах М. Залізняка мали за мету підвести українського читача до думки про міфічність «божественного» походження російських царів, про необхідність боротися проти царського уряду, про те, що здобути краще життя можна тільки власними силами. Так, в популярному історичному оповіданні «Король і народ» [14] М. Залізник розповів про події 1649 р. в Англії і страту короля Карла I. Підводячи підсумок розповіді, він зазначив, що це стало можливим тільки тому, що всі верстви населення діяли разом, що «сила була на боці незадоволених» і «ся кара показала, що висша власть належить ся народови, а не королеви, що король панує «з ласки народу», а не «з ласки божої» і панує тільки доти, доки народ його терпить» [14, С. 15]. Аналогічні за змістом і інші історичні твори автора [15].

Окрему групу публіцистичних праць М. Залізняка становлять його вступні статті до книг, які публікувалися його видавництвом і за його перекладом або редакцією. Це були твори, як правило, іноземних авторів, в яких розглядалися актуальні політичні і науково-теоретичні проблеми сучасності. У вступних статтях М. Залізник підкреслював необхідність видання обраного твору, акцентував увагу читача на його головних аспектах і висновках, давав його короткий анотацію. Це дозволяло М. Залізнику використовувати передмови для викладу власного бачення суспільних проб-

лем, аналізу суспільно-політичних процесів.

Так, вступі до брошури Х. Житловського «Соціалізм і національне питання» М. Залізняка зазначив, що соціалізм спочатку мав космополітичний характер, а трохи пізніше йому були притаманні державно-централістичні тенденції і саме тому практично не звертав увагу на національне питання. «Та пізніше практика життя й розвиток національного соціалістичного руху серед «неісторичних» народів привели до основної ревізії в сій справі утєртої соціалістичної теорії... Результатом сеї ревізії була поява ряду основних праць над національним питанням найвизначніших теоретиків сучасного соціалізму...» [16].

Аналіз діяльності М. Залізняка в видавничій справі дозволяє констатувати, що активність його видавництва припадає на роки Першої світової війни і в центрі книговидавничої роботи знаходилися національне питання й обґрунтування ідей соціалізму (85% праць). Це були роботи М. Борисова, К. Ляйтера, М. Михайленко, Е. Пернерсторфера, К. Реннера, Ю. Ручки та ін. [17].

В роки Української революції 1917–1920 рр. М. Залізняк брав активну участь в громадському житті країни: в 1918 р. був присутнім на переговорах в Бресті з метою надання делегації Української Центральної Ради інформації й консультацій, про що детально розповідає в спогадах «Моя участь в мирових переговорах в Бресті Литовському», опублікованих в 1928 р. У 1919–1920 р. був послом УНР в Фінляндії, згодом повернувся до Відня.

Подальша доля М. Залізняка — людини, політика, публіциста — склалася нелегко. Після встановлення в Україні радянської влади він перебував на еміграції, де внаслідок розходжень в поглядах із Закордонним комітетом Української партії соціалістів-революціонерів був в 1920 р. виключений з її лав. В 1921 р. разом із Г. Лисенком та іншими проголосив організацію нової групи УПСР, але вона виявилася не життєздатною [18]. Протягом першої половини 20-х рр. ХХ ст. М. Залізняк продовжував займати активну громадянську позицію, виступаючи ініціатором створення різних політичних і громадських об'єднань на допомогу народові України. Але його дії не завжди позитивно оцінювалися сучасниками, про що свідчать листи М. Грившевського до К. Студинського [19].

У 1945 р., після визволення України від німецьких загарбників і закінчення Великої Вітчизняної війни, М. Залізняк потрапив до рук органів НКВС і засуджений до 15 років ув'язнення. Помер він в 1950 р. в в'язниці.



## ІСТОРІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

Творча спадщина М. Залізняка, що нині стала доступною дослідникам в Україні, внесла чимало нового в розуміння складних перипетій розвитку українського соціалістичного і національно-визвольного руху. Незважаючи на деяку тенденційність і суб'єктивізм, праці М. Залізняка дозволяють, по-перше, чітко вявити позицію українських есерів щодо важливих політичних проблем того часу: по-друге, з'ясувати ставлення партії до інших політичних партій і течій; по-третє, уточнити методи політичної агітації серед українського народу; по-четверте, окреслити пріоритети українських есерів в співпраці з діячами міжнародного соціалістичного руху. У сукупності з іншими документами і матеріалами ці твори являють собою цінне джерело з історії соціалістичного руху в Україні, історії українських політичних партій початку ХХ ст.

1. Шаповал М. Ю. Революційний соціалізм на Україні. Кн. 1. — Відень, 1921.

2. Див.: Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 2. (Гол. ред. проф. д-р Володимир Квбійович). — Париж-Нью-Йорк, 1955–1957. — С. 736: Українські політичні партії кінця ХІХ–початку ХХ століття. Програмові і довідкові матеріали (Упоряд. В. Ф. Шевченко та інші). — К., 1993. — С. 306: Листівки українських політичних партій та організацій між двома революціями (Червень 1907–початок 1917 рр.). (Упоряд. Б. І. Корольов, І. С. Михальський). — Луганськ, 1999. — С. 153.

3. Українські політичні партії кінця ХІХ–початку ХХ століть. Програмові і довідкові матеріали (Упоряд. В. Ф. Шевченко та інші). — К., 1993. — С. 306.

4. Голобувцький О., Квлик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ–початку ХХ ст. Дослідження. — К.: «Смолоскип», 1996. — С. 69.

5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (Далі — ЦДА). — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 1681. — Арк. 32 зв.

6. Там само. — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 3321. — Арк. 32 зв.

7. Залізняк М. Нариси про національне питання. — К., 1918. — 144 с.

8. Залізняк М. Російська Україна й її відродженє. — Львів, 1910. — 71 с.

9. Залізняк М. Головні федерації сучасного світу. — Львів, 1914. — 236 с.

10. ЦДА — Ф. 274. — Оп. 5. — Спр. 42. — Арк. 199.

11. Залізник М. Українці. Росія й війна (Замітки й матеріали). — Б.м.. 1915. — 40 с.

12. Залізник М. Самостійна Україна — несоціалістичне гасло?. — Б.м.. 1915. — 14 с.

13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 233. — Арк. 1 зв.

14. Залізник М. Король та народ (Картина з історії Англії). Львів. 1908. — 16 с.

15. Залізник М. Велика селянська війна 1525 року. — Львів. 1908. — 16 с.: Його ж. Як французькі селяни собі землю добували. — Львів. 1909. — 16 с.: Його ж. Велика французька революція. — Львів. 1914. — 276 с.: Його ж. Оповідання з історії української землі. — К. — Відень-Львів. 1919. — 146 с. та ін.

16. Залізник М. Від редакції // Житловський Х. Соціалізм і національне питання. — Б. м., 1915. — С. 3.

17. Борисов М. Соціалізм і питання про національну автономію. — Б. м., 1915. — 43 с.: Ляйтер К. Імперіялізм московського народу. — Б. м., 1915. — 28 с.: Михайленко М. Національне питання в Росії й війна. — Б. м., 1914. — 16 с.: Пернерсторфер Е. Про новітній націоналізм, імперіялізм і соціалізм. Зб. статей Реннера К. й Гаммера О. — Б. м., 1915. — 105 с.: Реннер К. Проблеми Сходу /Національне питання на Сході/. — Б. м., 1915. — 47 с.: Ручка Ю. Російські соціалісти і теперішня війна. — Б. м., 1915 та ін.

18. Українська партія соціалістів-революціонерів за кордоном (Рр. 1920–23). — Б. м., 1923. — С. 3.

19. Грушевський М. Листи до Кирила Студинського (1894–1932)/ Упорядк., передм. Г. Сварник: вступ. стаття Я. Дашкевич. — Львів-Нью-Йорк: В-во М. П. Коць. 1998. — С. 27–28, 31–32.

О. В. Бугаєва

## МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗИЧНОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ М. ЛЕОНТОВИЧА

Чимало громадських об'єднань і мистецьких організацій, з якими пов'язані, попри всі негоди, збереження і невпинний поступ української культури в драматичні перші десятиліття ХХ ст., лише в наш час постають на сторінках наукових, громадсько-політичних і культурологічних видань з тривалого і незаслуженого забуття. Повернення імен їх діячів на п'єдестал на-